РОЗДІЛ VI
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.М. Власюк
(м. Житомир)

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1906–1914 рр.)

Історіографія проблеми впливу столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.) представлена значною кількістю праць, які висвітлюють окремі аспекти як останньої, так і розвитку основних галузей економіки того періоду.

Насамперед необхідно дати характеристику загальним монографіям, присвяченим самій столипінській реформі й її наслідкам. З дореволюційних її досліджень використано ряд праць. Так, Б.Д. Бруцкус у своїй монографії зазначав, що землевпорядкування було відоме культурним країнам Заходу задовго до аграрної реформи Столипіна, проаналізував плюси та мінуси переходу до відрубно-хутірської системи господарювання, підкреслив, що там, де селянське господарство страждало від малоземелля, де витрати на нове розселення не могли окупитися, там більш доцільно було обмежитися частковими поправками в існуючому аграрному законодавстві [1].

Велику зацікавленість змінами, які відбувалися на селі у названі роки, виявив ряд дослідників: С.М. Богданов вважав, що утворення хуторів і відрубів сприяло б поширенню в селянських господарствах таких вигідних для них культур, як цукровий буряк, картопля тощо; також були б створені умови для підвищення урожайності хлібів за рахунок правильних сівозмін. С.Л. Франкфурт вивчав вплив агрономічних заходів на підвищення врожайності селянських ланів, прибутковості господарств, підкреслював велике значення будівництва з вогнетривких матеріалів на селі [2].

Діяльності Селянського поземельного банку в Київській губернії з початку його утворення й у роки столипінської аграрної реформи з аналізом

цін, умов позик, категорій покупців тощо присвячено монографію Л.Н. Скорнякова. Автор зокрема зазначив, що купівельні ціни на 1 дес. землі з 1902 до 1910 рр. значно зросли, а перед початком земельної реформи 1906 р. було зменшено платежі по позиках [3].

Ґрунтовний аналіз проблема столипінської аграрної реформи та її економічних наслідків отримала в історичній літературі радянського періоду. У своїх оцінках останньої радянська історіографія була орієнтована на висновки В.І. Леніна, який присвятив цій темі ряд своїх статей. Визнаючи, з одного боку, прогресивність реформи в господарському розумінні, її завдання відвернути революцію у Росії, він усе ж вважав, що нова аграрна політика пристосована цілковито до інтересів поміщиків. Вона зазнає краху і в економічному, й у політичному плані, оскільки селянство, на його думку, прагнуло швидкого радикального вирішення земельного питання, а не довгого реформування [4]. З ленінською оцінкою про крах столипінської реформи радянська історіографія дотримувалася і негативного ставлення до заможних селян, характеризуючи їх поряд з поміщиками як експлуататорів бідного селянства, при цьому замовчуючи позитивні результати їх напруженої праці, енергійності та підприємливості. Очевидно, необхідно змінити ставлення до цього прошарку селян, звільнити підхід до нього від ідеологічних нашарувань, визнати його як передову силу на селі, організатора сільгоспвиробництва й нових методів господарювання.

Серед перших фундаментальних праць радянських істориків, присвячених даній проблемі, значне місце належить монографії І.І. Литвинова [5]. Автор визнав вагомий вплив реформи на збільшення застосування сільськогосподарських машин у селянському і поміщицькому господарствах, розвиток будівництва з вогнетривких матеріалів на селі, збільшення грошових заощаджень селян, розвиток кооперації, але, з іншого боку, вважав, що вона не змогла відвернути Жовтневу революцію, яка сприяла радикальному вирішенню аграрного питання. Недостатньо дослідженими в нього залишилися питання розвитку промисловості будівельних матеріалів, сільського вогнетривкого будівництва, окремих галузей сільськогосподарського виробництва.

О. Погребинський у своїй праці підкреслив, що антагонізм між фермерсько-капіталістичними тенденціями сільського господарства та формами половинчастого аграрного капіталізму прусського типу був головною пружиною економічного розвитку країни від 1861 р. Успіх столипінської реформи в Україні пояснювався пануванням у сільському господарстві регіону подвірної форми землеволодіння, через що її впровадження фактично зводилося до юридичної легалізації останнього [6].

П.М. Єфремов в оцінці аграрних перетворень стверджував, що столипінська ставка на заможних селян не здійснилася, загострилися класові суперечності на селі, а серед позитивних наслідків реформи виділив збільшення використання сільгоспмашин [7].

А.Д. Введенський, вважаючи, що реформа зазнала краху, все ж підкреслив зростання чистого збору зерна на душу населення, площ засіву, купівель селянами землі через Селянський поземельний банк й інші позитивні моменти її реалізації [8].

Л.Ф. Скляров, зазначив, що, організовуючи масове переселення селян до Сибіру, царський уряд переслідував виключно політичні цілі про господарські інтереси переселенців він не піклувався [9]. Необхідно, на наш погляд, звернути увагу на те, що цей процес насамперед диктувався економічними вимогами того часу, існував ще задовго до реформи, а політичні цілі лише доповнювали господарську необхідність. Другий відомий дослідник переселенського руху М.А. Якименко підкреслював зв'язок між інтенсивністю цього процесу та аграрним перенаселенням в Україні. В останніх його статтях переважають нові підходи в оцінці цілей і завдань реформи й її наслідків [10].

Необхідно виділити і наукові праці С.М. Дубровського, зокрема "Столыпинская земельная реформа"(М., 1963). Оцінюючи указ 9 листопада 1906 р., автор справедливо зазначав, що він не був наслідком творчості одного Столипіна, а результатом праці багатьох бюрократичних комісій. Підводячи загальні підсумки реформи, автор писав, що вона призвела до ломки всього узвичаєного способу життя селян, розчищала шлях для розвитку капіталізму в сільському господарстві, наголошував на суперечностях реформи й неминучості революції. У працях Ф.Є. Лося, О.Г. Михайлюка, М.О. Рубача, В.О. Кудя, Г.А. Герасименка розглядалися класова боротьба в той період, соціально-економічні зрушення у селянських та поміщицьких господарствах, підкреслювалася незадоволеність малоземельної частини селянства новими аграрними перетвореннями. Малодослідженою залишалася проблема сервітутних і чиншових відносин на селі в досліджуваний період [11].

О.З. Барабой визнавав частковий успіх столипінської реформи, яка сприяла, на його думку, з одного боку, зростанню селянської буржуазії, зміцненню її економічного становища внаслідок можливості господарювати у нових умовах, посиленню її впливу серед інших прошарків селянства, з іншого, – вона призвела до збільшення армії сільськогосподарських найманих робітників. А.В. Опря вважав, що показові агрономічні заходи могли запроваджуватися лише в заможних селян, оскільки вони вимагали великої земельної площі й значних капіталів. Незаможні ж, беручи позику у банку, були приречені на зубожіння [12]. Подальшого

вивчення потребують питання впливу агрономічних заходів на різні прошарки селянства та ефективність використання ними банківських позик.

В період перебудови і післярадянський період вийшов ряд досліджень, присвячених проблемі столипінської реформи. Так, у статтях таких істориків, як П. Зирянов, В. Кабанов, останній праці А. Авреха робиться спроба відійти від ідеологічних стереотипів, змінити ставлення до цілей та завдань реформи, звернути більшу увагу на її позитивні наслідки, дати більш об'єктивну оцінку діяльності самого Столипіна. Наприклад, В. Кабанов вважав, що реформа не була кабінетною вигадкою, а повністю виходила з існуючої тоді практики (здавна існували і переселення на нові землі, й перехід на хутори). Хід реформи перервала спочатку війна, а потім – революція. З іншого боку, проглядається тенденція розгляду останньої лише в позитивному світлі, незважаючи на суперечності під час її реалізації (В. Казарезов). Тим часом різні дослідники неоднаково оцінювали та оцінюють соціально-економічні й політичні наслідки реформи. І.Д. Ковальченко дотримувався думки, що вона не вдалася ще до Першої світової війни, вважаючи, що соціалістична революція у Росії була обумовлена особливостями історичного розвитку України, насамперед аграрного. Дослідник проблеми селянського господарства в буржуазній економічній літературі Росії (кінець XIX – початок XX ст.) О.Ю. Заграєвська у своїх висновках писала, що, незважаючи на всі недоліки столипінської реформи і короткочасність періоду її реалізації, вона в кінцевому рахунку сприяла прискоренню капіталістичного розвитку країни та була єдино можливим компромісом між існуючою економічною системою й об'єктивною потребою у реформах, але не вирішила, а ще більш загострила селянське питання. Ю. Єгоров висловив думку, що сутність реформи була значно глибшою, ніж просто переходом від общини до індивідуалізації господарств (підвищення агрокультури). При цьому автор виділяє виступи проти реформи відомих вчених-економістів. Л.І. Зайцева зазначила, що аграрний переворот призвів до руйнування общини, масової диференціації селянства. З ліквідацією надільного землеволодіння поступово зникала та основа, на яку спирався самодержавний лад Росії. На її думку, першочерговим завданням уряду повинно було б стати збереження общини, створення для розвитку останньої найсприятливіших умов [13]. Необхідно підкреслити той факт, що вона не залишалася незмінною, а розвиток капіталізму в сільському господарстві поступово змінював її зсередини ще від часів 1861 р., тобто це був об'єктивний економічний процес. До цього слід додати, що аграрну реформу 1906 р. необхідно розглядати з урахуванням відмінностей різних районів імперії (де, наприклад, община вже майже не збереглася). Щодо російського регіону, важливо погодити-

ся з думкою Л.І. Зайцевої, тому що спосіб життя, традиції росіян (у тому числі духовні) мали не індивідуалістичний характер, і це значно ускладнювало впровадження реформи, психологічну перебудову самих селян. У дисертації В.С. Майстренка "Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії" (Х., 1997) наголошується на важливості подальшого вивчення останньої у різних регіонах України, показано її успішне проведення на Харківщині.

Особливості економічного розвитку польського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX ст., в тому числі у період столипінської аграрної реформи, висвітлені в наукових статтях О.А. Буравського. На думку дослідника, польські селяни-чиншовики, скориставшись новою економічною політикою П. Столипіна за сприяння Селянського поземельного банку, викуповували землю у великих землевласників та переходили до прогресивної відрубно-хутірської системи господарювання [14].

Французький історик Д. Бовда, аналізуючи польське землеволодіння, звернув увагу на успішність у його економічного розвитку на початку XX ст., дослідив становище селян-чиншовиків [15].

Оцінюючи реформу Столипіна, зарубіжний український історик Н. Полонська-Василенко зазначала, що її метою було відвернення революції й створення міцного селянства. В Україні вона мала найбільший успіх. Серед негативних моментів реформи називаються високі ціни Селянського поземельного банку на землю, що не давало змоги придбати її багатьом селянам. Необхідно зазначити, що ціни на неї значно зросли на початку XX ст., але, з іншого боку, це було і наслідком збільшення попиту на землю селянства. Американський історик Дж. Токмаков вважав, що реформа була незавершеним явищем. Другий дослідник із США Л. Волін вбачав сутність останньої в подальшій диференціації селянства шляхом розвитку класу незалежних, економічно життєздатних власників. Війна, на його думку, стала перешкодою перетворенням у сільському господарстві. Ряд зарубіжних істориків справедливо вважають, що необхідно змінити критерії в оцінці столипінської реформи, розглядати її з точки зору довгострокової перспективи. Так, М. Кімітака звернув увагу на зростання прагматизму селянства, а також на те, що через масову мобілізацію надільної землі визначилися не лише фермерський шлях розвитку на селі, а й самі передові форми колективістського землеробства – общинний перехід до багатопілля, товариства по обробці землі. Д. Мейсі зазначав, що реформи Столипіна були націлені на початок культурної революції на селі, яка привела б у рух сільське населення, змінила його установки, стимулювала особисту та суспільну підприємливість і наблизила б Росію до західної моделі. Село почало

оживати й виявило небувалий рівень ініціативи. Однак з точки зору більш широкої політичної перспективи аграрна програма розцінюється як така, що тоді не вдалася. Д. Байрау стверджував, що в цілому реформа була спрямована на посилення товарності селянського господарства. Пріоритетною метою її була модернізація останнього та руйнування цілісності сільської общини [16].

Поряд з названими працями вийшло багато досліджень з питань розвитку окремих галузей народного господарства того часу. Так, А.В. Шестаков підкреслював, що хутірська система Столипіна сприяла подальшій еволюції сільськогосподарського капіталізму, за винятком несприятливих умов для його розвитку у роки Першої світової війни. Автор проаналізував введення багатопільних сівозмін, зростання молочних господарств, збільшення обсягів перевезень сільгоспкультур залізницями тощо. Н.П. Огановський зазначав, що на початку XX ст. в Російській імперії відбувалося значне зростання промисловості й торгівлі, яке обігнало збільшення продукції сільськогосподарського виробництва. Росія індустріалізувалася і вступила у більш широкі економічні відносини із світом, що відбилося на зростанні ринковості сільського господарства (51% напередодні Першої світової війни). Кількісний та якісний аналіз розвитку окремих галузей економіки в той період міститься у працях С.Г. Струмиліна. П.І. Лященка, П.О. Хромова, в "Очерках развития народного хозяйства Украинской ССР" (М. 1954). "Історії народного господарства Української РСР"(Т. 1.– К., 1983) [17].

Монографія І.О. Гуржія "Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст." (К.,1968) допомагає визначити її роль у розвитку останнього проаналізувати стан окремих галузей народного господарства перед реформою, певні передумови для їх подальшого розвитку. П.П. Теличук у праці "Економічні основи аграрної революції на Україні" (К., 1973) зазначив, що як тільки селяни внаслідок столипінського законодавства ставали власниками надільної землі й одержували право на її продаж і купівлю, негайно починався процес витіснення малоземельних селян із сфери сільгоспвиробництва та злиття їхніх земель з землями заможних господарств. Внаслідок дії закономірностей розвитку капіталізму в землеробстві цей процес був неминучим. Н.О. Воскресенська, досліджуючи динаміку й структуру продуктивних сил у зерновому виробництві Європейської Росії в кінці X1X – на початку XX ст., визначає чотири групи елементів у цій останній – 1) соціально-економічні; 2) агротехнічні; 3) агрокультурні; 4) природні умови землеробства – та виділяє найбільш типові з названих груп у кожному з регіонів Російської імперії, в тому числі й у розглядуваному нами. Крім того, значна увага приділяється проблемі урожайності сільськогосподарських культур [18].

Ряд досліджень присвячено проблемам кредиту та кооперації. Так, на думку С.В. Бородаєвського, вона черпала свої сили з негативних сторін капіталістичного ладу. На відміну від соціалізму, який обмежував індивідуальну діяльність, кооперація давала своїм членам значні межі свободи, визнавала приватну власність на засоби виробництва продукції. Автор дослідив виникнення і розвиток системи дрібного кредиту, різні види кооперації, їх розвиток в Україні. М.Л. Хейсін підкреслив, що до реформи Столипіна основною перешкодою для розвитку останніх була відсутність кредитоспроможності середнього прошарку як основи кредитної кооперації. Реформа дала початок його створенню. Крім того, автор проаналізував діяльність різних кооперативних товариств, відзначив зростання цін на сільгосптовари, подорожчання життя сільського й міського населення. Розвиток капіталізму в селянських господарствах Правобережної України, роль кооперації у цьому процесі розглядається в працях Л.І. Гайдай, яка досліджувала результати столипінської реформи у регіоні, використання агрономії в господарствах селян, показала вигідність цих заходів для заможних селян, а також підкреслила класовий характер кооперативних об'єднань. Подальшого дослідження, на нашу думку, із залученням архівних джерел потребують такі аспекти: агрономічні заходи на селі, роль останніх у розвитку нових форм господарювання, їх вплив на урожайність у господарствах селян, поширення сільськогосподарських знань серед селянства, більш детальний розгляд справи будівництва на селі з вогнетривких матеріалів, дослідження розвитку деяких галузей харчової та переробної промисловості, тісно пов'язаних із сільським господарством [19].

Значний інтерес викликає дослідження О.П. Кореліна „Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в."(М. 1988). Автор простежив динаміку розвитку різних товариств, які надавали позику селянам, земських кас дрібного кредиту, призначення сільськогосподарських позик, хлібозаставні операції кредитних кооперативів, зростання питомої ваги селян-вкладників серед усіх розрядів клієнтів ощадних кас й їх вкладів. Ця проблема, з нашої точки зору, вимагає подальшого, більш детального вивчення в розглядуваному регіоні, зокрема принципи організації роботи, досвід діяльності окремих кредитних товариств, їх участь у розвитку внутрішньої торгівлі.

Особливості української селянської кооперації виділив у своїй праці В.І. Марочко. На його думку приватновласницькі тенденції в українському селі переважали над іншими. Для бідняків кооперативна форма господарювання (хоч і не всі її види) була життєво потрібною. Необхідність створення власної системи кооперації лише визрівала, але за існуючих тоді політичних умов вона не могла тут з'явитися [20].

Питання розвитку промисловості у вказані роки охоплюють велике коло монографій. Із загальних праць, в яких висвітлюється розвиток її в цілому, необхідно звернути увагу на ряд досліджень. Г. Циперович, вивчаючи процеси утворення й розвитку синдикатів і трестів у дореволюційній Росії, зокрема акцентував увагу на такій галузі промисловості, як металообробна, висвітлив боротьбу земств проти підвищення цін монополіями на залізо, причини виникнення синдикату в сільгоспмашинобудуванні. П.І. Лященко розглянув діяльність синдикату "Продамет" та інших монополій, зростання попиту з боку населення села на продукти легкої й металообробної промисловості при загальному збільшенні товарності сільського господарства, переміщення вільних коштів з останнього в індустрію внаслідок аграрної реформи і розпродажу поміщиками земель у 1906–1913 рр., збільшення у зв'язку з цим припливу в економіку нових російських капіталів, значне зростання обігів підприємств. О.О. Нестеренко підкреслив, що тенденція до промислового піднесення у 1910–1913 рр., на його думку, визначалася не лише внутрішніми законами розвитку господарського циклу, а й такими додатковими факторами, як високі врожаї хлібів, велике міське будівництво, зростання цін та попиту на товари в зв'язку з підготовкою до війни тощо. У праці А.І. Ярошевича проаналізовано структуру і стан промисловості досліджуваного регіону, особливо переробної як переважаючої тут (цукробурякової, борошномельної тощо), розвиток цегельного, черепичного й цементного виробництв, машинобудування [21].

Ю.М. Нетесін у своїй статті підкреслив тісний зв'язок цього останнього з металургійною промисловістю, зазначив, що синдикати "Гвоздь" та "Проволока" протягом 11 передвоєнних років концентрували від 50 до 100 % всієї оптової торгівлі відповідно продукцією, викачуючи з промисловості, будівництва і сільського господарства надприбутки. Ф.Є. Лось дослідив розвиток переробної, харчової й ряду інших галузей промисловості України в 1907–1913 р., вплив столипінської реформи на склад робітничого класу. У висновках автор підкреслює зв'язок між промисловим піднесенням з 1909 р. та розширенням внутрішнього ринку внаслідок реалізації реформи, вплив високих врожаїв сільгоспкультур на розвиток виробництв, тісно пов'язаних із сільським господарством. Окремі галузі переробної промисловості на Правобережній Україні, на його думку потребували подальшого вивчення [22].

Однією з перших проблеми розвитку сільгоспмашинобудування розглядала О.І. Ізмайловська. Досліджуючи його історію, вона звернула увагу на прийняття закону 26 квітня 1912 р. про сприяння російському сільськогосподарському машинобудуванню, виробництво машин і знарядь у 1908–1913 рр., підкреслювала роль України в ньому, проаналізувала ціни

на різні види сільгосптехніки. Л.Б. Кафенгауз підкреслив велику потребу сільського господарства в удосконалених машинах, зазначив, що ця галузь промисловості займала в досліджувані роки вигідне становище завдяки зростаючому попиту на її продукцію, виділив успіхи машинобудування у виробництві різних видів сівалок, навів численні кількісні показники зростання його у 1906–1909 рр. Дослідник І.О. Прилежаєв проаналізував діяльність Київського товариства західних земств, динаміку обсягів виробництва сільськогосподарських машин та знарядь у районі його діяльності, забезпеченість селян різними видами сільгосптехніки. С.Я. Розенфельд і К.І. Клименко дійшли висновку, що в роки реформи значне розширення ринку капіталістичної промисловості було пов'язане головним чином із зростанням товарності селянського господарства. О.М. Машкін у своєму дослідженні з історії зародження й розвитку акціонерних об'єднань у сільгоспмашинобудуванні України (XIX – початок XX ст.) зазначив, що ці товариства були потужними концентраторами всіх без винятку фондів: асоційовані виробники постачали велику кількість даної продукції на село в той період [23].

З досліджень про розвиток цементної промисловості необхідно виділити працю З.І. Логінова, в якій проаналізовано обсяги виробництва і споживання відповідної продукції в Росії в 1908–1913 рр. Під впливом зростаючого попиту ціни на цемент були високими. У даній галузі в роки столипінської аграрної реформи також відбувалися процеси подальшої монополізації. Розвиток цього виробництва у губерніях Правобережжя потребує детального вивчення. А.Л. Цукерник розглянув утворення цементного синдикату в Україні, котрий остаточно сформувався у 1908 р., виділив даний регіон Російської імперії як такий, що давав значний відсоток виробництва цієї продукції у 1900–1916 рр., показав значне зростання обсягів її збуту, цін на неї та прибутків об'єднання [24].

Розвиток цукрової промисловості досліджено зокрема в статті М.Я. Гетера, який проаналізував динаміку внутрішнього споживання її продукції, збільшення прибутків держави від її реалізації на початку XX ст. М.А. Давидов показав динаміку збільшення виробництва рафінаду у Росії в 1906–1913 рр., який споживало сільське населення, високий рівень концентрації у цій галузі цукрової промисловості [25].

В працях істориків і економістів розглядалася також проблема розвитку торгівлі й транспорту у розглядуваний період. Так, А.А. Євдокимов висвітлив організацію кооперативного збуту сільгосппродукції (правила надання позик під заставу хліба, відкриття магазинів-складів), діяльність кредитних товариств селян, а також роботу хмелярського ярмарку в Житомирі 1908 р. Характеристику районів хлібної торгівлі Російської імперії подав у своєму дослідженні П.І. Лященко. Поряд з цим він проаналізував

зміни, які відбулися в розвитку її протягом передвоєнного десятиріччя, розглянув діяльність товариств, які здійснювали хлібні операції та мали кредити під них, навів відомості про кількість відповідних комор в останніх, складських приміщень, надання позик Держбанком під заставу хліба сільським господарям. Діяльності одного з великих селянських кооперативів Київської губернії присвячене дослідження М. Мандрики, в якому показано його успішні операції з продажу сільгоспмашин, інших знарядь, цукрового буряка, хліба, а також використання позитивного досвіду товариства в цій справі. Одним з перших фундаментальних досліджень у радянській історіографії була праця О.С. Попова "Хлібна торгівля України" (Х.,1927). Автор показав значні розміри цієї останньої, загальну інтенсивність, що виявлялися в її обігу на душу населення, загальному активному балансі, експорт зернових з українських губерній. У праці другого дослідника розвитку хлібного господарства і торгівлі України А. Альтермана показано зокрема обсяги вивезення з Правобережжя чотирьох головних видів зернових на початку XX ст., роль регіону в загальному світовому експорті хліба, відповідну спеціалізацію окремих його районів. Значної уваги заслуговує й монографія Г.А. Дихтяра, в якій висвітлено середнє споживання сільським населенням основних продуктів харчування у досліджуваний період, динаміку роздрібного товарообігу Російської імперії в 1906–1913 рр. і вплив на нього цінового фактора, недостатність його на селі, зростання чисельності населення у ті ж роки, кількість магазинів та крамниць у країні, ярмарків й їх обігів, розвиток споживчої, збутової кооперації на селі, показано, що в останньому у той же час відбулися значні кількісні зміни, підвищувалася культура торгівлі, але при цьому споживча кооперація була ще недостатньо міцною. Б.А. Кругляк досліджував усі форми внутрішньої торгівлі в умовах імперіалізму, участь монополістичного капіталу у ній, його торговельно-збутову діяльність, розвиток стаціонарної (монополії, торговельні обіги та асортимент товарів), ярмаркової й базарної торгівлі (їх ролі та місця в системі внутрішнього товарообігу), торговельну діяльність кооперативів і земств. У торгівлі в період столипінської аграрної реформи брали активну участь останні. Незважаючи на обмежені можливості в умовах російського капіталістичного виробництва, їх діяльність, на думку автора, давала приносила позитивні результати [26]. Збутова активність кредитних та сільськогосподарських кооперативів на Правобережній Україні, принципи організації їх роботи, досвід перших років їхньої діяльності вимагають подальшого вивчення із залученням архівних джерел. Це стає особливо актуальним у нинішній період змін в аграрному секторі.

У праці Т.М. Кітаніної розглянуто зокрема урядову політику в системі залізничних тарифів у період проведення нового аграрного курсу.

Підвищення їх на перевезення борошна й крупи з 1907 р. сприяло зростанню прибутків як залізничних товариств, так і держави. Крім того, приділено увагу розгляду діяльності земств у внутрішній торгівлі, які, за висловом автора, були носіями нових тенденцій, розширилась їх участь у держпоставках зернових. Т.Ф. Ізмєстєва показала нерівномірність російського хлібного вивозу в 1907–1912 рр., тенденції до збільшення експорту пшениці та ячменю – скорочення вивезення жита, фактори, які впливали на розмір зернового експорту, на внутрішні й експортні ціни на пшеницю. Зокрема стверджується, що темпи зростання вивезення пшениці стримувалися внутрішнім споживанням, тоді як експорт ячменю менше залежав від нього [27]. Динаміка перевезень сільгосппродукції різними видами транспорту у країні, вплив аграрних перетворень на прибутковість залізниць може бути предметом окремого дослідження.

Джерельна база проблеми впливу столипінської реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України була предметом аналізу окремої статті [28].

У висновках необхідно виділити, що дореволюційна, радянська і сучасна історіографія проблеми свідчить про велику дослідницьку роботу істориків, економістів у розгляді окремих питань, пов'язаних з реформою й її соціально-економічними наслідками, з розвитком господарства Російської імперії в цілому та зокрема Правобережної України. При цьому слід зазначити, що радянська історіографія проблеми була значно заідеологізованою. Це відбилося на її висновках щодо реформи. Сучасні дослідження звертають більшу увагу на ті позитивні моменти реалізації реформи, які не знайшли повного відображення у працях радянських істориків, але оцінки останньої, як і раніше, неоднозначні й суперечливі. Розгляд ряду аспектів, особливо пов'язаних зі змінами в сільському господарстві, потребує інших підходів до вивчення різних прошарків селянства, визнання об'єктивності процесу його подальшої диференціації у роки реформи, зміни ставлення до його заможної частини, звернення більшої уваги на позитивні кроки земств та кооперативів щодо поліпшення економічного становища селянських господарств. Окремі вищеназвані аспекти даної проблеми потребують подальших досліджень істориків.

---

[1] *Бруцкус Б. Д.* Землеустройство и расселение за границей и в России. – СПб.,1909.

[2] *Богданов С. М.* Обновление сельского хозяйства в России. – СПб.,1910; Франкфурт С. Л. Применение минеральньїх удобрений в Киевской губернии и условия торговли ими. – К., 1911.

[3] *Скорняков Л. Н*. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883 – 1910 гг.). – К., 1912. – С. 6, 54.

[4] *Ленін В. І.* Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905 – 1907 років // Повне зібрання творів. – К.. 1971. – Т. 16. – С. 204; Нова аграрна політика // Там само. – С. 396.

[5] *Литвинов И. И.* Экономические последствия столыпинского аграрного законодательства. – М. – Л., 1929.

[6] *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931.

[7] *Ефремов П. Н.* Столыпинская аграрная политика. – М., 1941.

[8] *Введенский А. Д*. Аграрная реформа Столыпина и её экономические последствия на Украине: Автореф. дис. канд. экон. наук / Харьк. ун-т им. А. М. Горького. – Х., 1957. – 17 с.

[9] *Скляров Л. Ф*. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. – Л., 1962.

[10] *Якименко Н. А*. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906 – 1913): Автореф. дис...канд. ист. Наук. / АН УССР, Ин-т истории. – К., 1977; Його ж. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3 – 14.

[11] *Лось Ф. Є*. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944; Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К.. 1976; *Рубач М. А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; *Герасименко Г. А.* Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. – Саратов, 1985; *Кудь В. А.* Крестьянское движение в Волынской губернии в период между двумя революциями (июнь 1907 – февраль 1917): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Львов. 1974.

[12] *Барабой А. З.* Аграрний капіталізм у Росії і столипінська земельна реформа // Укр. іст. журн. – 1980. – № 11. – С.93; *Опря А. В.* Положение заемщиков крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 158.

[13] *Зырянов П. Н*. Петр Аркадьевич Столыпин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 48 – 78; *Кабанов В. В.* Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – № 2. – С. 34 – 46; *Аврех А. Я* П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991; *Казарезов В.* В. Столыпин: история и современность. – Новосибирск, 1991; *Ковальченко И. Д*. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 70 – 72; *Заграевская Е. Ю.* Проблемы крестьянского хозяйства в буржуазно-экономической литературе России (конец XIX в. – начало XX в.): Автореф. дис... канд. экон. наук. – М., 1995. – С. 21 – 22; *Егоров Ю.* Аграрная реформа: уроки прошлого и современности // Свободная мысль. – 1993. – № 6. – С. 33 – 34; *Зайцева Л. И*. Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX века. – М.,1995.

[14] *Буравський О.* Роль польського етносу Волині в розвитку фабрично-заводського виробництва і торгівлі в другій половині XIX – на початку XX ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки – Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 96 – 103; *Буравський О.А., Власюк І.М.* Особливості економічного розвитку польського населення Волині у другій половині XIX – на початку XX століття // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наук. пр. – Київ – Краків, 2002. – С. 9-13.

[15] *Бовуа Д*. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

[16] *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. – Т. 2. – К., 1992. – С. 426 – 427; *Зырянов П. Н.* Современная англо-американская историография столыпинской аграрной реформы // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 187 – 188; *Кимитака М.* Стольїпинская реформа й российская агротехнологическая революция // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 194 – 200; *Байрау Д*. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции. 1905 – 1917 гг.// Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19 – 31; *Мейси Д.* Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – №4.– С. 3 –18.

[17] *Шестаков А. В.* Капитализация сельского хозяйства в России (от реформы 1861 г. до войны 1914 г.). – М.. 1924; *Огановский Н. П*. Сельское хозяйство, индустрия и рынок в XX веке. – М., 1924. – С. 46; *Струмилин С. Г.* Очерки советской экономики. – М.– Л., 1930; *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР. Т. 2. – К., 1952; *Хромов П. А*. Экономическая история СССР. – М., 1982.

[18] *Воскресенская Н. О.* Динамика и структура производительннх сил в зерновом производстве Европейской России в конце XIX – начале XX веков: Автореф. канд. ист. наук. – М., 1980. – С. 12,13,18.

[19] *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. – Прага, 1925; Хейсин М. Л. История кооперации в России. – Л.,1926; *Гайдай Л. І.* Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України // Укр. іст. журн. – 1982. – № 7. – С. 116 – 124; *її ж.* Капіталістичні відносини у селянських господарствах Правобережної України (1906 – 1914) // Архіви України. – 1978. – № 6. – С. 65 – 67; *її ж*. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): Дис. канд. ист. наук: 07. 00. 02 / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1978; *її ж.* Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 4. – С. 100 – 106.

[20] *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995.

[21] *Цыперович Г.* Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. – Л., 1927; *Лященко П. І.* Вказ. праця; *Нестеренко О. О*. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2. – К., 1962; *Ярошевич А. Й.* Юго-Западный край в экономическом отношении. Вып. 7. – К., 1913.

[22] *Нетесин Ю. Н*. Синдикаты „Гвоздь" и „Проволока" (1903 – 1914 гг.) // Исторические записки. – Т. 70. – М., 1961. – С. 145; *Лось Ф. Є.* Робітничий клас України в 1907 – 1913 роках. – К., 1962.

[23] *Измайловская Е.И*. Русское сельскохозяйственное машиностроение. – М., 1920; *Кафенгауз Л.Б*. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на с.-х. машины. – Х., 1910; *Прилежаев И.А*. Сельскохозяйственное машиностроение и потребление машин в районе деятельности Киевского Товарищества Западных Земств. – К., 1915; *Розенфельд С.Я., Клименко К.И.* История машиностроения СССР (с первой половины XIX в. до наших дней). – М., 1961; *Машкін О.М.* Історія зародження та розвитку акціонерних об'єднань в сільськогосподарському машинобудуванні України /XIX – початок XX ст./: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 19.

[24] *Логинов З. И.* Цементная промышленность СССР и перспективы её развития. – М., 1960; *Цукерник А. Л.* Из истории цементного синдиката южной России // Исторические записки. Т. 78. – М., 1965. – С. 233 – 247.

[25] *Гефтер М. Я.* Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. Т. 38. – М., 1951. – С. 104 – 153; *Давыдов М. А.* Монополия и конкуренция в сахарной промышленности России начала XX в.(соглашение рафинеров): Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1986.

[26] *Евдокимов А. А*. Кооперативний сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Х., 1911; *Лященко П. И*. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912; Мандрика М. Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство. – К., 1914; *Альтерман А*. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Х., 1928; *Дихтяр Г. А.* Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960; *Кругляк Б. А*. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. – Самара, 1992.

[27] *Китанина Т. М.* Хлебная торговля России в 1875 – 1914 гг. – Л., 1978; *Изместьева Т. Ф*. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX – начало XX в. – М.. 1991.

[28] Див.: *Власюк І.М.* Джерельна база проблеми впливу столипінської аграрної реформи на розвиток економіки Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Науковий збірник „Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 26. –Житомир, 2002. – С. 149 – 154.